

Christopher S. Harper

**Hva var kjent
om jødeutryddelsene
før Donau-
deportasjonen?**

Et forsøk på nøktern dokumentering

Fra hvilket tidspunkt fantes det pålitelig og bekreftet kunnskap om jødeutryddelsene i konsentrasjonsleirene i det tyskokkuperte Polen? Visste Nygaardsvold-regjeringen i London og Hjemmefrontens ledelse om dette før arrestasjonene av jødene i Norge høsten 1942? Hadde de muligheter til å kunne skille riktige opplysninger fra løse rykter, nyheter og desinformasjon som verserte under okkupasjonen? Alle disse spørsmålene er det svært vanskelig å gi sikre svar på. Her blir det likevel forsøkt dokumentert hvilke opplysninger som tilfløt norske myndigheter i London og Stockholm samt Hjemmefrontens ledelse.

Arrestasjonen og deportasjonen av jødene regnes nå som den største enkeltragedien som rammet Norge under okkupasjonen. 772 jøder ble sendt til utryddelsesleire i Tyskland og Polen. Kun 34 overlevde.¹ Deportasjonen 26. november 1942, da Donau forlot Utstikker I i Oslo med 523 jøder om bord, markerte kulminasjonen av en forfølgelse som hadde pågått fra begynnelsen av okkupasjonen, men som ble skjerpet og målrettet med J-stemplingen av jødernes legitimasjonspapirer og spørreundersøkelsen for jøder vinteren 1942.

I Norge ble arrestasjonene ledet og koordinert av det norske nazifiserte statspolitiet (Stapo), med medvirkning av Germanske SS Norge og Hirten, ordren kom fra den tyske okkupasjonsmakten. I flere byer som Oslo, Bergen og Trondheim var assistanse fra kriminalpolitiet nødvendig for å få gjennomført arrestasjonene innenfor de korte tidsrammene som var satt.² I småbyene ble arrestasjonene utført av lokale politikamre, i bygdene av lensmenn. Arrestasjonene av jødene i land okkupert av Tyskland var avhengig av medvirkning fra lokale myndigheter, det samme som skjedde i Norge, skjedde også i blant annet Nederland og Frankrike.

Her skal det ikke drøftes hva NS-myndighetene visste, dette er behandlet av Øystein Hetland, som konkluderer: «Når ein held saman alle kjeldene leiande folk i NS hadde til kunnskap om kva som skjedde med jødane i aust, kjem ein til

konklusjonen at berre grovt sviaktande kontakt med røynda kan ha skjerma dei frå å innsjå den grufulle sanninga. Det er då òg nettopp dette Quisling-biograf Hans Fredrik Dahl brukar som teori når han postulerer at Quisling ikkje innsåg at dei norske jødane gjekk døden i møte etter deportasjonen frå Noreg. Frå frontkjemparar, tyske kontaktar, motstandarane sin propaganda og med sjølvsyn kunne NS-folk høyra at det gjekk føre seg drap og mishandlingar av jødar i austområda. Ut frå dette er det påfallande kor lite NS-leiinga gjorde for å hjelpe eller få informasjon om norske jødar sin lagnad, i kontrast til mange samanliknbare regime. Tvert imot forsvarte og hylla leiinga deportasjonen.»³

27. november 1942 kl. 12.15 skrev en konstabel i vaktjournalen for Stapo i Bergen: «Fangene avlevert Oslo. Alt vell. Johansen.»⁴ 27. november 1942 var jødene på Donau underveis til utryddelsesleiren, Auschwitz. Hva mente Stapo-konstabelen med sitt makabre «alt vell»? Sannsynligvis at arrestasjonen av jødene i Bergensområdet, som ble sendt med tog til Oslo for videre befordring derfra, hadde gått etter planen.

Hva visste de allierte?

Det er godt dokumentert at informasjonen om utryddelsen av jødene tilfløt de allierte fra undergrunnsbevegelsene i okkuperte land og det har

vært diskutert hvorfor de allierte ikke bombet Auschwitz-Birkenau på bakgrunn av denne informasjonen: "How could it be that the governments of the two great Western democracies knew that a place existed where 2,000 helpless human beings could be killed every 30 minutes, knew that such killings actually did occur over and over again, and yet did not feel driven to search for some way to wipe such a scourge from the earth?"⁵

Før deportasjonene av de norske jødene hadde eksilregjeringen i London og sentrale personer i Hjemmefrontens ledelse fått kjennskap til omfattende deportasjoner og massedrap av jøder i de tyskokkuperte områdene i Europa.⁶ Under en verdenskrig med sensur av presse og terrorregimer ved makten verserte det en rekke rykter om nær sagt alle mulige forhold. Ryktespredning og desinformasjon var en del av krigen. Uten forsamlingsfrihet og trykkefrihet virket ikke de vanlige mekanismene for å skille ubegrunnede rykter og plantede opplysninger fra korrekt informasjon. Dessuten var opplysningene om at det skulle være anlagt rene utryddelsesleire, så rystende at selv om kunnskapene om konsentrasjonsleirene var godt kjent, var det nærliggende å avvise informasjonen om dødsfabrikkene som ubegrunnede og overdrevne rykter. Det er viktig å ha dette for øyet, og at det også gjaldt regjeringer, eksilregjeringer, motstandsbevegelser og jødene selv.

Selv om det var vanskelig å skille korrekt informasjon fra plantede rykter, var London-regjeringen og Hjemmefrontens ledelse i stand til å gripe inn i begivenhetenes gang, til å markere standpunkter og holdninger. Det skjedde da også på det området som er tema for denne artikkelen. Fra tid til annen dukker det opp synspunkter om at disse instansene burde, og kunne, ha handlet annerledes. Slike spørsmål er vanskelig å forholde seg til. Det er imidlertid ikke noe nytt at historiske handlinger og aktører utsettes for kritikk av ettertiden. Det er mange eksempler på det. Lobotomering av pasienter ved sinnssykehusene blir i dag av de aller fleste oppfattet som å ha vært feilaktig. Staten har betalt erstatning til de skadede. Det er få som i dag syns at frifinnelsen av statspolitiinspektør Knut Rød, som organiserte arrestasjonen av jødene i Oslo-området, var riktig. Selv om det finnes mange eksempler på slike omvurderinger, er det vanskelig å angi hvor grensen går for kritikk fra ettertiden mellom etterpåklokskap og å lære av historien?

Flere publikasjoner har i varierende grad tatt opp hva som var kjent om utryddelsen i leirene i det tyskokkuperte Europa før arrestasjonene av de norske jødene. Det er også tidligere blitt drøftet hvordan norske myndigheter i London og Stockholm forholdt seg til denne informasjonen. Ragnar Ulstein har behandlet temaet inngående i sin bok *Jødar på flukt*, Oskar Mendelsohn, Per Ole Johansen, Kristian Ottosen, Tore Gjelsvik, Samuel Abrahamsen, Arvid Brodersen, Ole Kolsrud, Mats Tangestuen, Ingjerd Veiden Brakstad og Marte Michelet har også drøftet dette.⁷

Det finnes også opplysninger om hva som var kjent om utryddelsespolitikken i en fil i Utenriksdepartementets arkiv kalt «Jødespørsmålet»,⁸ i Ragnar Ulsteins papirer i Hjemmefrontmuseet⁹ og i arkivet etter Den norske legasjonen i Stockholm.¹⁰ Denne artikkelen bygger både på den tidligere litteraturen om emnet og på de nevnte arkivene, og forsøker å gi kunnskapstatus for dette området.

Hjemmefront og utefront

Motstanden mot okkupasjonsmakten og dens norske medløpere begynte allerede 9. april 1940 og den fortsatte etter at de norske styrkene kapitulerte i juni samme år.¹¹

Som en samlende betegnelse for motstandsbevegelsen har det vært vanlig å bruke ordet Hjemmefronten. Betegnelsen dekker både organisert og uorganisert motstand. Begge deler ble drevet illegalt eller under jorden, og var ikke institusjoner som kunne oppsøkes eller kontaktes. Hjemmefronten er en samlebetegnelse for motstanden i Norge, mens norske styrker i England, Londonregjeringen, handelsflåten og legasjonene i Stockholm, Basel, London og Washington og så videre utgjorde utefronten.

Hva visste Londonregjeringen?

Hvilken informasjon hadde London-regjeringen om jødeforfølgelsen i de tyskokkuperte områdene før 26. oktober 1942, da arrestasjonene av de mannlige jødene mellom 15 og 65 år fant sted? I Utenriksdepartementets arkiv for årene 1940–49 finnes det et underarkiv med navnet «Jødespørsmålet».¹² En vesentlig del av dette arkivet er inn-



beretninger, meldinger og korrespondanse fra legasjonene i Bern og Stockholm.

London-regjeringen mottok før 26. november 1942, dagen for Donaudeportasjonen, opplysninger om jødeforfølgelsen fra: legasjonen i Bern ved minister Finn Koren, legasjonen i Stockholm ved minister Jens Bull, legasjonen i London ved minister Erik Colban, jødiske interesseorganisasjoner i England, Sveits og USA, den polske eksilregjeringen i London. Dessuten ble jødeforfølgelsene omtalt i britiske aviser og BBC.

17. august 1942 sendte minister Finn Koren et brev på tre sider til Utenriksdepartementet i London og refererte hva han hadde lest i «den sveitsiske presse om jødeforfølgelsene».¹³ I brevet redegjør Koren for hvordan sveitsisk presse, som i lengre tid hadde vært tilbakeholden i sin kritikk av de sveitsiske myndighetenes asylpolitikk, nå tok bladet fra munnen og beskrev en rekke hjerteskjærende episoder som omhandlet brutal og bastant tilbakesending av jøder til Nazityskland som hadde søkt tilflukt i Sveits. Koren dokumenterer informasjonen med klipp fra sveitsiske aviser og fra en interpellasjon i den sveitsiske forbundsforsamlingen. Videre gis det i brevet en bred oversikt over forfølgelsene av jødene i Polen, Nederland, Belgia og Frankrike:

«Fra Polen kommer de grusomste beretninger om den behandling de ulykkelige jøder der er utsatt for og som så vidt forstås går ut på sluttelig å «likvidere» hele dette befolkningslag.

I Nederland er forholdene ikke stort bedre. Av de 100.000 jøder som ved krigens utbrudd var bosatt i Amsterdam, er et stort antall allerede blitt bortført til ubestemt sted østover, og etter hvad det vites er tyskernes hensikt innen årets utgang å «befri» både denne by og resten av landet for hele det jødiske element. Denne foranstaltning vil ramme samtlige, både kvinner, barn og oldinger, og det er grunn til å tro at alle disse folk – med undtagelse av de arbeidsdyktige menn og kvinner som foreløpig kan brukes i tyskernes kram – er viet til døden. Et større antall vites med sikkerhet allerede å være drept hvad enten det er skjedd ved gass som visstnok er den hensiktsmessigste og hurtigste framgangsmåte, eller ved stryknin. Jødene skal øyensynlig etter Hitlers mening ved ethvert middel søkes utslettet fra jordens, iallfall den europeiske jords overflate.

På noenlunde lignende vis går frem i Belgia (skjønt man av forskjellige grunner derfra hører mindre om tilstanden) og likeledes i den okkuperte del av Frankrike hvorfra det bl.a. fra Paris foreligger hårreisende skildringer av hvad det i så henseende foregår. Det verste er at de franske myndigheter ikke alene forholder sig helt passive overfor disse foreteelser, men endog synes direkte å yde tyskerne bistand med «utrenskningen.»

Brevet med disse avsnittene er altså skrevet 17. august 1942, etter at de norske jødene legitimasjonspapirer var J-stemplet og etter at de hadde fylt ut «Spørreskjema for jøder i Norge».

Brevet har påtegninger som viser at det ble lest av statsministeren, utenriksministeren, forsvarsministeren og justisministeren i London-regjeringen.

Det er ikke helt klart hva som var kilden for opplysningene Finn Koren ga i brevet, men sannsynligvis var det telegrammet som Gerhard Riegner, representant for World Jewish Congress i Sveits, sendte til de engelske og amerikanske regjeringene 10. august 1942.

Legasjonen i Bern videresendte et notat, utarbeidet av den norske konsulen Hartmann i Vichy 8. september 1942, til Nygaardsvold-regjeringen i London. Her ble forfølgelsene av jødene i den ikke-okkuperte delen av Frankrike beskrevet.

23. september 1942 sendte legasjonen i Bern nok et fire siders brev til London-regjeringen med overskriften «Sveits, jødeforfølgelsen og asylretten».¹⁴ Her gis en inngående beskrivelse og dokumentasjon, ved avisutklipp, av den rigorøse og nærmest konsekvente tilbakesendingspolitikken som myndighetene i Sveits fulgte, til tross for at en økende opinion ville at landet skulle opprettholde sin tradisjon som fristed for asylsøkere.

I avslutningen på brevet, skrevet av charge d'affaires Ove Wangenstein, forlot diplomaten rollen som en passiv og nøytral videreformidler av nyheter og fremmet en sterk kritikk av Norges asylpolitikk overfor jøder før krigsutbruddet: «Vi selv har neppe foranledning til å slå oss for brystet, for der var vel ikke mange land i Europa som var mer lukket enn Norge før invasjonen, selv om deres (jødene) stilling den gang ikke var så fortvilet som nu, så var den slem nok.» Det fremgår ikke av arkivet i Utenriksdepartementet om London svarte på brevet.

Hva rapporterte legasjonen i Stockholm?

I brev av 11. mars 1942 til Utenriksdepartementet i London la minister Jens Bull med en kopi av «Spørreskjema for jøder i Norge», som han opplyste «nu anvendes i Norge». Neste gang legasjonen, ifølge arkivet, innberettet om jødeforfølgelsen var 29. oktober 1942. Da ble Quisling-regjeringens «Lov om inndragning av formuene tilhørende jøder» oversendt. Brevet ankom London 11. november og ifølge påtegningene ble det lest av statsminister Johan Nygaardsvold, justisminister Terje Wold, utenriksminister Trygve Lie og konsulent i Utenriksdepartementet Arne Ording. Hele brevet lyder: «Hoslagt innsendes loven om inndragning av formue som tilhører jøder, inntatt i Norges Handels og Sjøfartstidende for 27 ds. Hvem som kommer inn under begrepet jøde er ikke endelig avgjort, men hører til de spørsmål som nu vil bli tatt opp til avgjørelse. I første rekke gjelder loven «fulljøder».¹⁵

Utenriksdepartementets arkiv, «Jødespørsmålet», inneholder også et klipp fra Fritt Folk fra 19. november 1942 om meldeplikt for jøder, det ble sendt i et brev fra legasjonen i Stockholm til London. På dette tidspunktet var altså jødiske menn over 15 år arrestert, jødernes formuer var beslaglagt, og kvinnene var pålagt daglig meldeplikt hos nærmeste politimyndighet.

Kunnskapen om arrestasjonene av jødiske menn, meldeplikten for kvinnene og inndragningen av jødernes formuer foranlediget ingen vurdering av hvilken situasjon jødene i Norge nå befant seg i fra legasjonens side som ble videreformidlet til regjeringen. Kanskje mente legasjonen at dette sa seg selv, og at det var unødvendig med en forklaring eller utdyping. En annen forklaring er at legasjonen gikk ut fra at regjeringen i London var orientert om jødeforfølgelsene i Norge fra en rekke andre hold.

Det var stor forskjell på rapporteringen om jødeforfølgelsene fra legasjonene i Stockholm og Bern. Årsaken til det er vanskelig å peke på. Stockholmslegasjonen var lenge underbemannet og utsatt for et veldig press på grunn av alle flyktningene som kom til Sverige. I Bern var situasjonen en annen, og utgangspunktet for rapportene var oppmerksomhet om jødeforfølgelsene i sveitsisk presse og offentlighet.

En mer aktiv holdning ble imidlertid vist fra legasjonen i Stockholm 30. november 1942, fire dager etter at Donau hadde forlatt Oslo:

«Legasjonen vil henstille til overveielse hvorvidt det kan gjøres noe for å mildne den skjebne som har rammet de jøder som nå blir ført fra Oslo til Tyskland for å sendes videre til Polen. Muligens kunne noe gjøres gjennom det Internasjonale Røde Kors. Det hersker bl.a. hos norske jøder i Stockholm stor uro over den forferdelige skjebne som venter jødene fra Norge. Hvis det skal være håp om å stanse transporten mens den ennå befinner seg i Tyskland må det handles så hurtig som mulig.»¹⁶

I forbindelse med en henstilling fra svenske myndigheter til Tyskland om ikke jødene på Donau kan få komme til Sverige, og på bakgrunn av at det nå hadde ankommet mange jødiske flyktninger til Sverige, skrev Jens Bull 1. desember 1942:

«Da det kan være spørsmål om liv og død for disse ulykkelige mennesker vil jeg anbefale at vi garanterer for utgiftene. Jeg er imidlertid av den mening at det først og fremst blir de svenske jøders sak å hjelpe sine trosfeller. Dette spørsmål undersøkes videre.»¹⁷

London-regjeringen svarte 8. desember: «det understrekes at det er regjeringens ønske at alle flyktede norske borgere uansett rase og religion får samme hjelp og støtte.»¹⁸ Likevel svarte Bull, 11. desember, svenske jøder hadde ansvar for å ta seg av flyktede norske jøder: «Etter min mening burde det ligge nær å anta at herværende rike jøder tar seg av sine trosfeller i en tid som denne idet det jo er nettopp qua jøder at de er forfulgt og staten bør ikke tre støttende til, med mindre det behøves, m.a.o. bare hvis saken ikke kan ordnes på annen måte ...»¹⁹

Gösta Engzell og svensk holdningsendring høsten 1942

Da opplysningene om utryddelsene av jødene først ble kjent i Sverige og Sveits seinsommeren 1942 ble de møtt med skepsis og vantro. De beskrev en systematisk utryddelse av jødene i de okkuperte områdene. En av rapportene hadde en tysk industrimagnat som kilde, det var Gerhard Riegner, representant for World Jewish Congress i Genève som viderebrakte hans opplysninger om et folke-

mord under full utvikling.²⁰ Riegner sendte opplysningene til World Jewish Congress i London og Washington. Det engelske utenriksdepartementet, Foreign Office, ble orientert 10. august 1942. I rapporten het det blant annet:

»Mottatt alarmerende melding om plan under diskusjon og vurdering i Førerens hovedkvarter som innebærer at alle jøder i land okkupert eller kontrollert av Tyskland i et antall av 3,5 til 4 millioner etter deportasjon og konsentrasjon i Øst skal utryddes med ett slag for en gang for alle å løse det jødiske spørsmål i Europa.»

Det norske Utenriksdepartementet i London fikk disse opplysningene fra den norske legasjonen i Bern om lag en uke senere, 17. august 1942. Høsten 1942 publiserte ledende engelske aviser rystende beskrivelser av utryddelsespolitikken.

Ingvar Svanberg og Mattias Tydén hevder i *Sverige och Förintelsen* at de største svenske avisene, i motsetning til de sveitsiske, skrev lite om jødeforfølgelsene i det tyskokkuperte Europa.²¹ Det var først da deportasjonen av de norske jødene fant sted, at det skjedde et omslag. Paul A. Levine skrev i sin doktoravhandling *From Indifference to Activism* at etter invasjonen av Sovjetsamveldet ble aksjoner mot jødene rapportert i svenske aviser. Blant annet hadde Aftonbladet, kjent som tyskvennlig, 31. juli 1941 en overskrift på førstesiden om massehenrettelser av kommunister og jøder i Beograd.²² Ifølge Levine var det Gösta Engzell, sjef for rettsavdelingen i det svenske utenriksdepartementet, som rettet oppmersomheten mot jødeforfølgelsene og fikk endret den svenske flyktningepolitikken. Fra sommeren 1942 fikk Engzell rapporter om massedeportasjoner av jøder fra tyskokkuperte områder. Det var den svenske diplomaten Göran von Otter ved den svenske ambassaden i Berlin som videreformidlet opplysninger han hadde fra et møte med SS-offiseren Kurt Gerstein om bruk av gass i konsentrasjonsleirene Treblinka og Belzec i Polen.²³ Ifølge Levine var det imidlertid først da de norske jødene ble deportert, at den svenske politikken ble lagt radikalt om. Det virker ikke som om Engzells opplysninger ble formidlet videre til allierte eller norske myndigheter.

Hva skrev avisene i Storbritannia?

Den første artikkelen om «Endlösung» sto i The Times 2. april 1942, altså bare vel to måneder etter Wannsee-konferansen. Artikkelen tok for seg massakren av nederlandske jøder i konsentrasjonsleiren Mauthausen.²⁴ Paul A. Levine skriver at massakren av disse jødene fra Nederland utløste en streik som omfattet titusener av nederlandske arbeidere og varte tre dager før den ble brutalt slått ned av tyskerne. Dette var den eneste storskalaprotesten mot jødeforfølgelsen i noen av de okkuperte områdene, når det ses bort fra oppstanden i Warszawa-gettoen.²⁵

I juni 1942 hadde den polske eksilregjeringen i London gjort kjent at tyskerne myrdet jøder overalt i Polen. Meldinger om dette kom fra polsk undergrunnsbevegelse til London via den jødiske sosialistorganisasjonen Bund, som hadde et kontor i Sveits. Antall drepte jøder i Polen var 700 000, het det. 2. og 26. juni 1942 ble hovedtrekkene i denne rapporten kringkastet av BBC.²⁶ Mot slutten av måneden ble saken tatt opp i britisk presse. 29. juni 1942 holdt World Jewish Congress en pressekonferanse i London der antall myrdede ble anslått til 1 million.

Ledende engelske aviser fulgte nå opp,²⁷ først Daily Telegraph med tre reportasjer 25., 29. og 30. juni 1942: «Germans murder 700 000 Jews in Poland. Travelling gas chambers», «More than 1 000 000 Jews killed in Europe». The Times, 29. juni 1942: «Massacre of Jews. Over 1 000 000 dead since war begun.» Daily Mail, Manchester Guardian, Evening Standard, News Chronicle og Scotsman hadde lignende oppslag.²⁸

3. august hadde The Times en lederartikkel som kommenterte deportasjonen av jødene fra Frankrike, hendelsen ble karakterisert som «proof of the Nazi determination to purge western Europe of all its Jews».²⁹ (Min uthevelse.)

Også amerikansk presse redegjorde for jødernes situasjon i Europa. Christian Science Monitor skrev 13. april 1942 om deportasjoner fra Frankrike, Tyskland, Finland, Slovakia og Kroatia. Avisen «considered it impossible to escape the conviction that the Nazis are endeavoring to exterminate the Jews of Europe in the shortest possible time.»³⁰

World Jewish Congress' henvendelse til London-regjeringen

World Jewish Congress i London hadde nær kontakt med eksilregjeringene og ba 13. april 1942 om et møte. Utenriksdepartementets arkiv inneholder også kopi av en «message» fra statsminister Nygaardsvold som ble inntatt i Jewish Bulletin i september 1942:

«All these wrongs (mot jødene) will be righted when Norway is once more a free land. The citizenship and equal rights of the Jews will be restored and, like other Norwegians, they will be helped to make good what they have suffered.»³¹

27. november 1942 mottok Trygve Lie et omfattende brev fra World Jewish Congress om «Mass massacre of European Jewry».³² Det inneholdt beskrivelser av forfølgelsene i de enkelte okkuperte områdene. Nå ble det antatt at 2 millioner jøder var drept i Polen, landet ble brukt som «a slaughter house for the extermination of Jews» fra alle tysk-okkuperte områder.

World Jewish Congress avsluttet henvendelsen med en oppfordring:

«We would suggest, therefore, that the radio broadcasts to your country should include repeated appeals to the population to resist by all means in their power the deportation of the Jews for mass slaughter and to protect individual Jews and especially children against their seizure by the Nazi terrorists. Every day means life and death for thousands of Jews. We appeal to you, with all solemnity, to instruct these broadcasts to begin immediately so that as many human beings as possible may be saved.»

Dette må uten tvil karakteriseres som en sterk henstilling til utenriksminister Trygve Lie. 27. november hadde katastrofen allerede rammet Norge. 20. november hadde skipet Monte Rosa gått fra Oslo til Tyskland med 20 jøder om bord. Donau dro 26. november med 532 jøder, samme dag dro igjen Monte Rosa med 26 jøder, jakten fortsatte på de gjenværende, og en ny transport med 158 jøder gikk med skipet Gotenland til Tyskland 25. februar 1943. Her var også de jødene med som ble arrestert 26. november, men som det ikke lyktes NS-myn-

dighetene å transportere til Oslo før Donau forlot utstikker 1.³³

1. desember 1942, samme dag som jødene fra Donau ankom Auschwitz, svarte Trygve Lie på oppfordringen fra World Jewish Congress:

«It has never been found necessary for the Norwegian government to appeal to the people of Norway to assist and protect other individuals or classes in Norway, who have been selected for persecution by the German aggressors, and I feel convinced that such an appeal is not needed in order to urge the population to fulfill their human duty towards the Jews in Norway.»³⁴

Det er blitt hevdet at Trygve Lies svar til World Jewish Congress underbygger en engstelse om at regjeringen ikke hadde tatt inn over seg at det pågikk en aksjon for å utrydde de norske jødene.³⁵

Protokollene som ble ført fra regjeringsmøtene i London, har bare én innførelse om arrestasjonene og deportasjonen av jødene fra Norge. Det skjedde 8. desember 1942 i forbindelse med telegramutvekslingen med legasjonen i Stockholm om økonomisk støtte og garantier til de jødene som hadde greid å flykte til Sverige: «Referertes en del telegrammer av utenrikspolitisk innhold, bl.a. hva som var foretatt for å sikre å hjelpe jødene som utvises fra Norge.»³⁶

Utenriksdepartementets arkiv inneholder et referat fra statsråd 15. januar 1943, der det ved en kongelig resolusjon ble besluttet at Norge skulle tiltre en felles erklæring fra de allierte om de tyske overgrepene mot jødene. Her heter det blant annet:

«Ingen av dem som blir ført bort hører man senere til. Regjeringen bekrefter sin høytidelige beslutning om å sikre at de som er ansvarlige for disse forbrytelser ikke skal unngå gjengjeldelse og om å gjennomføre de nødvendige praktiske forholdsregler til å oppnå dette.»³⁷

Det skulle komme til å vise seg at denne alvorlige og høystemte beslutningen ikke ble fulgt opp under landssvikoppgjøret, idet delaktighet i deportasjonen av jødene ikke ble vektlagt i flere sentrale saker. Frifinnelsen av statspolitiinspektør Knut Rød er hovedeksempelet på at deltagelse i jødeforfølgelsene ble tillagt liten vekt.³⁸

Jødeforfølgelsene i den illegale pressen

Ingjerd Veiden Brakstad har gått gjennom den illegale pressen for å finne ut hva den skrev om jødeforfølgelsene.³⁹ London-Nytt var den største illegale avisen som Helge Weiby og brødrene Sigurd og Bjarne Riisa tok initiativet til etter at nazimyndighetene inndro befolkningens radioapparater. Første nummer kom 15. september 1941.

18. november 1941 meldte London-Nytt at et begrenset yrkesforbud for jøder var forventet, og i samme avis het det 10. mars 1942: «Det har i den senere tid foregått atskillige jødeforfølgelser i Norge. Forretninger er fratatt jødiske eiere og livet er gjort mer og mer uutholdelig for dem.»⁴⁰

Antakelig var BBC-sendingen 2. juni 1942 kilden for London-Nytt 27. juni 1942: «Den polske regjering har sendt ut en erklæring om de tyske masse mord av jøder under okkupasjonen av Polen. Over 700.000 er blitt myrdet av nazistene i Polen.»⁴¹

Håndslag, som kom ut fra juni 1942, var finansiert av den norske legasjonen i Stockholm, og ble redigert av Torolf Elster med Helge Krog, Willy Brandt og Eyvind Johnson som medarbeidere, skrev 9. august 1942 om massehenrettelser av jøder i Polen.⁴² Som en kuriositet kan det nevnes at Håndslag, som ble smuglet inn i Norge, ble beslaglagt av Statspolitiet. Statspolitiet hadde altså kunnet vite hvilken skjebne som ventet jødene de arresterte høsten 1942.⁴³

10. oktober 1942 skrev Håndslag om de skjerpede forholdene som jødene i Norge ble utsatt for. De var «en del av den systematiske utryddelsespolitikken som Det tredje rike gjennom lang tid har drevet mot Europas jødiske befolkning». Denne artikkelen refererte til en tale Hitler holdt våren 1942, hvor han understreket at jødene skulle utryddes. Håndslag inneholdt også en oversikt over jødeforfølgelsene i Nederland, Belgia og Frankrike.⁴⁴ Arrestasjonen av jødiske menn i Trondheim i begynnelsen av oktober 1942, arrestasjonen av de mannlige jødene over 15 år, som ble innledet den 26. oktober 1942, ble også omtalt i Håndslags utgave 7. november 1942:

«Det behøver i grunn ikke uttrykkelig understrekes at denne aksjon etter mønster fra 'kontinentet' har vakt forbitring og avsky hos alle norske kvinner og menn. Adgangen til å yte de forfulgte praktisk hjelp er i dag ytterst begren-

set. Men de føler og vet at de ikke står alene men har hele folket bak seg. Når uretten skal gjøres god igjen, vil ikke de bli glemt som har måttet lide for nazistenes rasevanvidd.»

21. november 1942, altså bare noen dager før massearrestasjonen av jøder i Norge, skrev Håndslag igjen at alle mannlige jøder var arrestert, og at kvinnene hadde blitt pålagt meldeplikt. Avisen skrev også at de arresterte skulle sendes «videre på tvangsarbeid, enten i Nord-Norge eller i Polen.»⁴⁵

Etter at grensepolitimannen Arne Hvam ble skutt på toget til Halden da han oppdaget en flyktningstransport av jøder, skrev Friheten at hendelsen var grunnlaget «NS behøvde for å sette i gang jødeforfølgelse etter siste franske mønster». Friheten var kommunistenes illegale avis, redigert av Christian Hilt, og utkom antakelig fra september 1941. Avisen rapporterte at Statspolitiet til da hadde arrestert 248 mannlige jøder over 15 år, og antok at de ville bli sendt på tvangsarbeid til Tyskland.⁴⁶ Friheten var godt orientert om deportasjonene av de franske jødene og kunne med ganske stor nøyaktighet oppgi antall arresterte jøder i Norge.

Jødeforfølgelsene i Europa og i Norge ble omtalt i London-Nytts julenummer i 1942. De nordmennene som hadde deltatt, ble fordømt på det kraftigste. «Vi kan ingenting annet enn å vente og være trofaste»,⁴⁷ lød det oppgitt. Først 6. januar 1943 ble deportasjonen med Donau rapportert.⁴⁸

Hva visste Hjemmefrontens ledelse?

I en rekke taler fra 1941 og utover kom Quisling med direkte trusler mot jødene. I en tale han holdt i Colosseum i Oslo i september 1941 sa han: «og ingen kan med rette bebreide oss at vi uskadeliggjør dem som vil ødelegge oss og fedrelandet.»⁴⁹ Han fulgte opp i en tale på Vestlandsstevnet 6. desember 1941: «Derfor er det bare en ting som venter dem som står imot oss og som fremdeles vil fortsette med dette: De må tillintetgjøres.»⁵⁰ 23. august 1942 sa han: «Vi skal kjempe for Norges sak, for et mer rettferdig samfunn og for at Norge skal vinne den plass det tilkommer i verden. Og det som er grunnlaget for det er: At Tyskland seirer i sin kamp mot jødedommen.»⁵¹ Det er ikke brakt helt på det rene hva Quisling visste om jødeutryddelsene, men ordene han brukte var i alle fall en oppfordring til vold.

I ettertid har mange sett en forfølgelseslinje som begynte nesten umiddelbart etter okkupasjonen og som går frem til de store jødedeportasjonene i 1942 og 1943. Alt i mai 1940 ble jødernes radioapparater inndratt etter tysk ordre. Det er likevel slik at det først var senere under okkupasjonen at den systematiske forfølgelsen som bare rammet jøder fordi de var jøder, ble tydelig. Tidligere var det jøder og motstandsfolk som ble arrestert sammen, og da kunne det virke uklart om vedkommende var arrestert som jøde eller av en annen grunn. Fra 1942 ble imidlertid bildet tydelig. I januar 1942 ble det besluttet at jødernes legitimasjonskort skulle J-stemples. Senere på vinteren 1942 måtte jødene fylle ut «Spørreskjema for jøder i Norge». 12. mars 1942 ble 1814-Grunnlovens forbud mot jøders adgang til riket gjeninnført.

Quislings ordbruk mot jødene, J-stemplingen, spørreskjemaet og gjeninnføringen av jødeparagrafen fra 1814 var naturligvis kjent for medlemmene av motstandsbevegelsen og Hjemmefrontens ledelse. Fra januar 1942 kjente man i Norge, ifølge Willy Brandt i 1945, til behandlingen av jødene i tyske konsentrasjonsleire.⁵²

Sosiologen Arvid Brodersen etablerte under krigen kontakter med offiserer i Wehrmacht. I sin erindringsbok, *Mellom frontene* fra 1979, er et kapittel viet til deportasjonen av jødene.⁵³ Her forteller Brodersen at en av hans kontakter var major Theodor Steltzer, han tjenestegjorde i staben til general von Falkenhorst, sjefen for Wehrmacht i Norge. Gjennom Steltzer fikk Brodersen kontakt med grev Helmuth James von Moltke, som var tilknyttet den tyske overkommandoen, OKW.⁵⁴ von Moltke skal ha kjent til Wannsee-konferansen 20. januar 1942 som koordinerte og planla utryddelsen av jødene i Europa.

I september 1978, altså lenge etter krigen, foretok Ragnar Ulstein et omfattende intervju med Arvid Brodersen.⁵⁵ I det gir Brodersen flere viktige opplysninger blant annet om aksjonen mot jødene i Norge: Vi «hadde på forhånd fått varsel om at det ville komme. Etter Wannsee-konferansen var det på det rene at det måtte komme, og da grev Moltke – Helmut Moltke var her oppe i – det måtte vært på vårparten eller sommeren 42, det tror jeg var hans første besøk her, da advarte han oss om det. Man visste ikke noe tidspunkt.» Ulstein spurte: «Da han advarte, brukte han uttrykket utrydde? Kom han konkret inn på den fare som trua?» Brodersen svar-

te: «Ja, jeg tror nok han gjorde det. Han var jo også kjent med Wannsee-konferansen og hva som der hadde foregått.»⁵⁶

I sin erindringsbok som Brodersen utga året etter intervjuet, gjentar han opplysningene om advarsler i forkant av aksjonen: «Det var for utrolig til å være sant. Her hjemme visste vi intet. Men der skjedde ting som burde ha advart oss. I mars 1942 kom det en forordning fra Quisling-styret om inndragning av jøders formuer. Året før hadde Quisling holdt tale på en antisemittisk konferanse i Frankfurt am Main, og dermed i virkeligheten gitt sitt medhold til det som senere skjedde mot hans jødiske landsmenn.»⁵⁷

Brodersen skrev i boken også om det Ulstein hadde spurt om året i forveien, og i denne passasjen tidfester han møtet med Moltke til september 1942,⁵⁸ mens han i intervjuet sa «vårparten eller sommeren 1942». Oskar Mendelsohn mente å kunne dokumentere at advarselen fra von Moltke må ha kommet under hans besøk i Norge i midten av september 1942.⁵⁹

I 1995 utga Ragnar Ulstein boken *Jodar på flukt*⁶⁰ og tok opp varslene om en aksjon mot jødene fra antinazistisk tysk hold. Avsnittet heter «Dødsbod frå Wannsee», og refererer til besøket fra Moltke som tidfestes til våren 1942: «Få dagar seinare var leiande folk i motstandsørsla orienterte om det som grev Moltke hadde fortald: På ein konferanse i Wannsee ved Berlin den 20. januar 1942 hadde tyske styresmakter gjort vedtak om «den endelige, fullstendige løysinga av jødespørsmålet» (Die Endlösung). Alle jødar i tyske og tysk okkuperte land skulle først til tvangs- og dødsleiarar i Polen og Tyskland. Dette var Moltkes bodskap til norske motstandsleiarar. Dei lét meldinga gå vidare til jødiske tillitsmenn.»⁶¹

Tidspunktet for von Moltkes besøk er gjen-gitt så mange ganger for å vise hvor problematisk kildesituasjonen er. Dette gjelder naturligvis også for innholdet i hva som ble sagt, og ikke minst hvordan det ble oppfattet av mottakeren. Det er imidlertid kjent fra flere kilder at von Moltkes besøk i Oslo fant sted i september 1942.

Det finnes ingen annen dokumentasjon enn den Ulstein ga i sin bok, om at jødiske tillitsmenn ble varslet om det von Moltke hadde fortalt. Arvid Brodersen nevner det ikke i sin bok.⁶² Heller ikke den sentrale hjemmefrontmannen Tore Gjelsvik omtaler dette i sin erindringsbok.⁶³

Oskar Mendelsohn behandler i *Jødernes historie i Norge* varslingen: «Men gjennom Hjemmefrontens kontakt med tyske antinazister kom også varsler om at forfølgelse forestod, uten at en kunne si nøyaktig når. En av dem som hadde slik kontakt var sosiologen Arvid Brodersen.»⁶⁴ Han skriver ikke at jødiske tillitsmenn ble varslet av Hjemmefronten.

I intervjuet med Ragnar Ulstein i 1978 opplyste Brodersen at informasjon fra hans tyske kontakter gikk videre til «Gjelsvik, eller til Jahnsen eller til Hauge, undertiden til Gunnar Jahn som jeg kjente godt. Og andre».⁶⁵

I et brev Ragnar Ulstein sendte til Arvid Brodersen etter intervjuet i september 1978⁶⁶, står det at «ei av mine kjelder, Gunnar Sønsteby har hevdet at han fekk beskjed om jødeaksjonen ca. 3 måneder før den vart sett i verk».⁶⁷ Brodersen svarte: «Det De skriver om jødeaksjonen er riktig, det var somme som visste mye om den.»⁶⁸ Det blir ikke utdypet hvem «somme» var.

I et brev til Ragnar Ulstein skrev Tore Gjelsvik: «I hvilken grad du (Ragnar Ulstein) følte deg selv berørt av jødernes skjebne i Norge under krigen, vet jeg ikke, men jeg vet at jeg selv og mange andre var sterkt opptatt av det og etter fattig evne gjorde hva vi kunne for å hjelpe. Men vi visste ikke (og jeg tror heller ingen andre i Norge gjorde det, i hvert fall ikke før arrestasjonen høsten 1942) noe konkret om hvilken skjebne jødene var tiltenkt. Jeg har i dag ikke noen klar erindring om når jeg fikk høre det, for alt kom så rykkevis og stykkevis under krigen.»

I 1948 ga Stortinget ut en samling med korrespondanse mellom London-regjeringen og Hjemmefronten. Det eneste som står direkte om jødeforfølgelsen her, er en passasje i et brev av 2. desember 1942:

«Den altoverskyggende begivenhet har selv sagt vært jødepogromene. Folk er etterhånden blitt temmelig forsiktige med å snakke høyt på gaten, men i disse dager er det gjort brudd på denne regel. Det hele har da også vært så til de grader opprørende at folk ikke har kunnet la være å gi sine følelser luft. Det virker også så fullstendig meningsløst. Det er liksom gjort helt i blinde.»

Brevet fortsetter med å nevne at det var gått forlydender om at aksjonene mot jødene skulle utvides til også å gjelde halv- og kvartjøder.⁶⁹

Et annet dokument i denne samlingen gir imidlertid viktig informasjon om hvordan legasjonen i Stockholm og i alle fall deler av Hjemmefronten betraktet det miljøet der antatte tyske antinazistiske offiserer møtte nordmenn som var assosiert til Hjemmefronten. I en rapport til London 1943 ble dette samrøret beklaget, og betraktet nærmest som en kanal tyskerne brukte for å plante opplysninger og drive desinformasjon.⁷⁰

Den tyske forretningsmannen Wolfgang Geldmacher tilhørte dette miljøet, han hadde bodd i Norge i flere år før krigen. Ifølge Ragnar Ulstein varslet han noen jøder før arrestasjonene 26. oktober 1942.⁷¹ Rolf Stenersen skrev en artikkel om de negative karakteristikene som ble gitt av Wolfgang Geldmacher og Theodor Steltzer og de andre tyske antinazistene i et brev til regjeringen i London. Rapporten var ført i pennen av Arne Okkenhaug. Stenersen kjente både Geldmacher og Steltzer personlig:

«Under krigen gjorde Geldmacher og Steltzer-kretsen et stort og farlig arbeid. De har reddet mange hundre norske liv. Det var Geldmacher som varslet at alle norske jøder skulle sendes til Tyskland.»⁷²

Hva var kjent i det jødiske miljøet?

Jødiske flyktninger som hadde kommet til Norge før krigen, dro tidlig til Sverige. De visste hva som kunne være i vente, og tok ikke sjansen på å bli. David Abrahamsen, født i Trondheim i 1903 og utdannet lege, forteller hva han gjorde da Norge ble angrepet i boken *Jeg er jøde*:

«I seks dager før Hitler angrep Norge, hadde jeg min bil stående utenfor leiligheten fylt med bensin. Jeg var forberedt på enhver eventualitet. Naziflyene durte plutselig over Oslo en natt da vi våknet. Det var en «black out». Radioen hadde ingen ting å si. Jeg ringte min trofaste journalistvenn, Asbjørn Barlaup. «David, tyskerne har angrepet Norge. Forlat landet.» Budskapet var kort av åpenbare grunner. Men jeg var slettet ikke lysten på å forlate landet. Jeg ville ikke forlate Norge.»⁷³



Oskar Mendelsohn behandler det gnagende og tilbakevendende spørsmålet slik: «Norske jøder er ofte blitt spurt hvorfor de ikke flyktet fra landet på et tidlig tidspunkt. De burde ha innsett hvor det bar hen.»⁷⁴ Også varsling av jøder før arrestasjonene 26. oktober 1942 behandler Mendelsohn: «Dessverre var ikke varslingstjenesten organisert slik at alle fikk beskjed om de forestående aksjoner. Mye tydet på at noe var i gjære, men det ser ikke ut som at sikre meldinger om arrestasjoner nådde de sentrale organer innen Hjemmefronten så tidlig at beskjed om det som forestod, kunne bli sendt utover landet. Det lyktes forholdsmessig langt færre jøder på mindre steder utenom Oslo-området å komme seg unna.»⁷⁵

Samuel Abrahamsen tok opp hva som var kjent om Hitlers «Endlösung», i *Norway's Response to the Holocaust*,⁷⁶ Ole Kolsrud skrev om det samme i *Historisk Tidsskrift*.⁷⁷ Også Mats Tangestuen har tatt opp varslingen av jødene⁷⁸ og gjengir beretningen om varslingen fra Moltke til Brodersen i september 1942 og kontakten mellom Brodersen og Harry Koritzinsky i Det Mosaiske Trossamfund:

«Da Brodersen ofte hadde kontakt med Koritzinsky, er det nærliggende å tro at han videreformidlet informasjonen fra von Moltke og major Steltzer til sekretæren i Det Mosaiske Trossamfund. Hvis så var tilfelle, må Koritzinsky ha nedvurdert advarslene og stolt på Wagner, men Brodersen var utelukkende den eneste kilden til denne vurderingen.»⁷⁹

Wilhelm Wagner som nevnes i denne passasjen var Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, han innkalte Harry Koritzinsky til en rekke møter på Victoria terrasse. Tangestuen antar at det er nærliggende å tro at Brodersen videreformidlet varslene, men hverken Brodersen eller Mendelsohn nevner noe om dette. Ragnar Ulstein skrev i brev 1. juni 2013:

«Arvid Brodersen formidler varsel til SINE kontaktar, som ikkje er jødiske tillitsmenn, men ein sentral kontakt inn mot eller i HL. Dette var hans illegale «vegstubbe». Brodersen hadde kanskje andre kontaktar, men som motsandsmann burde han ha førrast mulig».⁸⁰

Legger vi denne versjonen til grunn, synes det ikke å være belegg for å anta at Brodersen informerte

Koritzinsky direkte om advarslene fra Moltke.

Det kan heller ikke sees dokumentert at de ledende personene i Hjemmefronten som Brodersen informerte om advarslene fra Moltke, videreformidlet disse til ledende personer i Det Mosaiske Trossamfund.

Kristian Ottosen vier et kapittel i *I slik en natt* til hva verden visste om jødeutryddelsen.⁸¹ Bortsett fra en henvisning til Jo Benkow om hvorfor jødene ikke tok varsel og flyktet, inneholder kapitlet lite om forholdene i Norge. Han omtaler hvordan utryddelsene i Polen ble kjent av allierte, og han avslutter boken med å si: «De (regjeringen) tok til etterretning at jødene i Europa var i en forferdelig situasjon. Men det var lite de kunne eller ville gjøre for å lette den, enn si bidra til å stoppe masseutryddelsen. De fleste vurderte det slik at først måtte Hitler nedkjempes. Da Hitler omsider var nedkjempet, var de fleste jøder i Europa døde.»⁸²

I verket *Norge i Krig*, bind 4, er aksjonen mot jødene behandlet, og den korte teksten slutter med:

«Norsk statspoliti, men også dels det regulære norske politi utførte arrestasjonene. Iallfall i Oslo, hvor de fleste jødene bodde, organiserte medlemmer av det regulære norske politi varsling, kan jøder selv fortelle. Mange jødiske familier ble kontaktet og fikk vite at politiet var innkalt til storrazzia neste natt, og selv om ingenting var sagt, regnet man med at det var jødene som sto for tur. Derfor hadde politifolk delt byen mellom seg for å forsøke å varsle alle. Men varslet ble ikke alltid trodd, og det hendte at de samme politifolk som med alvorlig risiko for seg selv hadde varslet, samme natt måtte arrestere dem de hadde forsøkt å få til å rømme.»⁸³

I omtalen av jødearrestasjonene heter det også: «Det skulle mer enn en protest til for å stanse jødeaksjonen. I Norge i 1942 var hverken hjemmefront eller jødene selv mentalt forberedt på at samtlige jøder måtte reddes unna.»⁸⁴

Hva fortalte jødiske flyktninger i Sverige?

De fleste flyktninger som ankom Sverige, ble rutinemessig avhørt av norske myndigheter. Rapportene

ne er tilgjengelige i Riksarkivet.⁸⁵ Også de jødiske flyktingene som ankom, ble avhørt. Det følgende bygger på en gjennomgang av 301 avhørsrapporter fra høsten 1942.

Det er svært mange forbehold som må tas når dette materialet skal tolkes, og derfor er det også vanskelig å trekke bastante konklusjoner fra det. Fordi kildesituasjonen når det gjelder varsling, advarsler og flukt er så vanskelig, vil det være uansvarlig ikke å benytte det. Materialet kan gi informasjon som styrker eller svekker andre opplysninger, noen fasit er det ikke.

Av de 301 flyktingeavhørene har 45 personer oppgitt at de ble varslet. Her må det straks legges til at tallene ikke kan brukes for å avgjøre omfanget av varsling. Alle som hadde fått hjelp, hadde fått streng beskjed om ikke å fortelle om det. Det kan ha avholdt mange som ble varslet, fra å svare. Et varsel er heller ikke noe entydig begrep, de fleste som hadde vært involvert i en eller annen virksomhet som kunne oppfattes som illegal, fikk ofte høre at nå fikk de se å komme seg til Sverige. Kan slike generelle oppfordringer om å rømme tolkes som et varsel, eller må et varsel inneholde kunnskap om en nært forestående arrestasjon?

I ett tilfelle er varslet beskrevet som en anonym telefonadvarsel (det gjaldt en jødisk mann som arbeidet i motstandsbevegelsen). I de øvrige 44 tilfellene angis det ingen nærmere beskrivelse av hvordan advarselen ble gitt. I flere av tilfellene forteller flyktingen at de fikk et «vink» om en forestående fare. Det fremgår ikke at varslene/vinkene ble oppfattet som del av et koordinert varslingsopplegg. I de øvrige rapportene heter det ofte: «Jeg flyktet på grunn av den forfølgelse av jødene som nå pågår.»

Nerver i høyspenn

I en mappe kalt «Spesialrapporter» finnes det avhør av jødiske flyktinger; referatene av disse fra tiden før 25. november 1942 er av spesiell interesse fordi de var en del av et potensielt kunnskapsgrunnlag for legasjonen.

Finn Hirsch Devor, avhørt 6/11 1942: «Man kan regne med at bortimot 300 jøder er arrestert i Oslo, og at ca. 400 ligger i dekning. Bare mannlige er arrestert. Aksjonen gjelder så vidt en forstår kun de jøder som har J stemplet i leg. kortet.»

Alf Abel Levin, avhørt 7/11 1942: «Fra høyere politihold har Levin erfart at jødene skal sendes til Polen fra Tønsberg.»

Israel Krupp, avhørt 10/11 1942: «Fra sikker kilde har Krupp erfart at til sammen 620 jøder ble arrestert under aksjonen mot jødene. Arrestasjonene tok sin begynnelse mandag den 26. oktober og holdt på helt til den 5. november. ... Ikke så mange var gått i dekning som fra først antatt. Det skyldes at den hjelp man ventet å få fra organisasjonen delvis sviktet. ... Også Krupp har hørt at det skal opprettes interneringsleire for jødiske kvinner og barn.»

John Julius Meieranovski, avhørt 21/11 1942: «Meldingen om at jødene skal videresendes til Polen, er ennå bare et rykte.»

Israel Salomon Jacobowitz, avhørt 25/11 1942: «I Norges Nytt meddeles at begge hjemmene har måttet rømmes, men J. opplyser at det var ennå ikke gjort før han reiste hjemmefra. Nogen ordre om rømming forelå heller ikke.»

Leopold Hersson, avhørt ??/11 1942: «Som alltid før aksjoner fra Statspolitiets side har det denne gang også sikkert ryktes på forhånd hva som var forestående. Mange av dem som nu ventet å bli arrestert, har derfor med sikkerhet gått i dekning.»

Leon Leimann, avhørt 29/11 1942: «Ganske mange har sikkert i løpet av natten (til den 26. nov.) fått melding om hva som var forestående, og L. tror at de fleste skjønte at denne gang gjaldt det livet. ... Lützes besøk i Norge har bragt mange på den tanke at en utvidelse av jødeforfølgelsen var forestående.»⁸⁶

Reidar Glott, avhørt ??/11 1942: «Allerede i løpet av onsdagen (25. nov.) sivet ryktene ut om at aksjoner var forestående. Det hersker ingen tvil om at de arresterte jøder er blitt sendt til Polen.» Referenten la til: «Glott har som følge av at hans far er halvjøde nøye fulgt med i tysernes behandling av jødene, helt fra tyskerne kom til Norge. Han forteller at han har hatt den aller beste forbindelse. Denne kilde orienterte Glott allerede for flere måneder siden at en stor-aksjon mot jødene var forestående i Norge. Glott har absolutt visshet for at det er tyskerne som står bak aksjonen. Kilden fortalte at aksjonen mot jødene skulde igangsettes etter ordre fra høieste tyske hold i Berlin. (G. vil ikke gå nærmere inn på hvilken hans kilde for disse opplysninger er, men en skulde ikke ha grunn til ikke å tro på riktigheten av hvad G. forteller.)»

Amalie Goldberg, avhørt 30/11 1942: «Onsdag ettermiddag (25. november) gikk det rykter i byen om at jødiske kvinner og barn skulde arresteres. Man hadde fått rede på at jødiske kvinner og barn i Trondheim var arrestert og at de var kommet med tog til Oslo, og man sluttet derav at den samme aksjon var forestående i Oslo. En bekreftelse fikk frk. G av en drosjechauffør som fortalte at han hadde fått ordre til å møte neste morgen utenfor Statspolitiet i Kirkeveien 23. Han og de øvrige som hadde fått denne ordren, nektet med den begrunnelse at de ikke hadde olje nok til slik ekstrakjøring. Svaret de fikk gikk ut på at det var ordre. Ennu en bekreftelse fikk frk. G. av en dame ansatt i kriminalpolitiet ved 16.30-tiden. Denne kilde fortalte at hele politistyrken var utkommandert til klokken 5 neste morgen. Det gjaldt så vel Statspolitiet som ordenspolitiet. Med disse opplysninger forsøkte frk. G. å komme i kontakt med alle jøder hun kjendte for å advare dem. Besynderlig nok vegret de fleste å tro at det var sandt. Mange var rett og slett apatiske etter at de mannlige jøder var arrestert, og selv hadde de derfor ikke evner og krefter til å gå i dekning.»

Arkivmappen «Spesialrapporter» avsluttes med en kommentar av vedkommende som hadde referert avhørene: «Det viser seg vanskelig å få dannet noget ytterligere klart bilde av jødeforfølgelsen. De aller fleste som kommer hit er nemlig så opptatt av sitt eget, at de ikke har hatt tid eller evner til å innhente opplysninger fra andre. At jødernes nerver selv etter ankomsten hit til Kjesæter står på høispænd, gjør at man ikke får de opplysninger som man burde vente. A.B.»⁸⁷

Hva rapporterte Pressekontoret ved Stockholmslegasjonen?

Arkivene fra Stockholmslegasjonen under okkupasjonen inneholder en fil kalt «Pressekontoret div. rapporter».⁸⁸ Rapportene, som ble utgitt som fortrolig informasjon til orientering, ikke for offentliggjøring, inneholder opplysninger og vurderinger om forholdene i det okkuperte Norge. Jødeforfølgelsene var tema i flere av rapportene fra høsten 1942.

I rapport F 76, utgitt 16. november 1942, gis en bred beskrivelse av arrestasjonene av jødene 26 oktober: «Antagelig er det i Oslo arrestert mel-

lom 3 og 400. Ikke så mange var gått i dekning som fra først av antatt» og «Ifølge et forlydende skal mannlige jøder over 65 år slippe ut igjen». I rapport F 79, datert 24. november 1942, het det:

«Jødeforfølgelsene i Norge ville utvilsomt ha kommet selv om ikke drapet på Arne Hvam hadde funnet sted, blir det opplyst fra vel informert norsk hold. Drapet har imidlertid fremskyndet forfølgelsene og har vært et kjærkomment påskudd til å gi dem en slags bakgrunn. Jødene i Oslo var forberedt på litt av hvert da drapet ble kjent, og mange forberedte seg på å flykte. Heldigvis ble ordren om rassiaen 26. oktober kjent 12 timer for tidlig som alminnelig dagsordre, og på denne måten ble en rekke jøder advart og fikk reddet seg i sikkerhet.

Eksporten av jøder over til Sverige kom meget hurtig i gang, men her er det dessverre inntruffet enkelte meget beklagelige episoder. Enkelte jøder har nemlig vist en oppførsel som har gjort dem – og dessverre jødene som helhet – lite populære. De omtalte jøder har betraktet 'eksporten' som en forretning og tilbudsorganisasjonens folk store pengebeløp hvis de skaffer dem over til Sverige, men i motsatt tilfelle ville de ikke få noen ting. Dette er jo stikk i strid med de prinsipper som ligger til grunn for 'eksporten' - de som er i livsfare kommer over enten de har penger eller ikke – og har vakt stor harme. I tillegg til dette kommer at mange jøder har vist en lite disiplinert opptreden og har vært tilbøyelig til å ta for lite hensyn til den risiko deres hjelpere utsetter seg for. At jøder har 'sprukket' lettere under forhør enn man er vant til i alminnelighet har også bidratt til at organisasjonene er blitt forsiktige.

Av alle grunner som her er nevnt har en rekke 'eksportruer' foreløpig blitt sperret for jødene, som må holde seg i dekning, inntil situasjonen blir lettere.

Det som her er sagt gjelder utelukkende de folk som er i nøye kontakt med eksporten, og har ingen innflytelse hatt på befolkningens alminnelige holdning til jødeforfølgelsene. Tvert imot, av de forskjellige beretninger fra Norge fremgår det at den råskap quisling myndighetene i dette tilfelle har vist, har vakt større forferdelse enn kanskje noe annet, og sympatien med de forfulgte jøder er stor. Frk. Tove

Filseth, som har opplevet litt av hvert under sitt arbeid i Nansen hjelpen, sier at dette er det verste hun har vært med på i sitt liv.

Det er ikke tvil om at det er tyskerne som har satt jødeforfølgelsene i gang, men de søker å gi det inntrykk av at det er en helt norsk sak, og henviser alle som beklager seg til Quisling.»

Det er av interesse å merke seg opplysningen om at ordren om arrestasjonene 26. oktober ble kjent 12 timer for tidlig fordi politimesteren hadde slått den opp som alminnelig dagsordre. På grunn av en «tabbe» fra politiets side ble mange jøder advart før 26. oktober.

Rapport F. 82, datert 8. desember 1942, følger opp tidligere meldinger med en beskrivelse av jødeforfølgelsen: «I Oslo var det mange familier som fikk varsel på forhånd om hva som var i gjære og kom seg unda før 26. november. Hvor mange som har reddet seg, er det vanskelig å si, men hittil er det kommet over 300 til Sverige, og det ser ut til at det kommer fler.»

Et stort år?

Som avslutning på dette forsøket på å gjengi så nøkternt som mulig uten å kripe ut av rollen som rapportør fra arkivene, hva man visste om jødeutryddelsene før deportasjonen 26. november 1942, skal jeg vise til et historieverk fra 1959, som karakteriserte 1942 som «det *store* år i norsk motstands historie».⁸⁹ Det er mye sant i det. Quislings forsøk på å nazifisere samfunnet i 1942 ble slått tilbake og gjennom kirkestriden, lærerstriden, striden om ungdomstjenesten, rikstinget og arbeidstjenesten ble Hjemmefronten til.

Nasjonal Samling og Quisling mislyktes med å nyordne Norge. Tyskerne for hardt fram i 1942 med deportasjonen av den mannlige befolkningen fra Telavåg og utslettelse av stedet i slutten av april og unntakstilstanden i Trondheim i oktober. Det samme historieverket hevder at Terbovens terrorvelde skremte, men at det ikke lammet befolkningen. Terroren førte folket «nærmere sammen i 1942 enn de hadde vært i okkupasjonstidens to første år». Videre: «Alt i alt tør man kanskje si at det norske folk i sin alminnelighet og den norske motstandsbevegelse i særdeleshet var klokere og mer herdet da det store år var omme. Linjene var blitt klarere, adskillig lunkenhet var borte, de mange bitre erfaringer hadde gitt stadig flere forståelsen av hva som sto på spill: et nasjonalt være eller ikke være.»⁹⁰

Karakteristikken av 1942 som det store året for norsk motstand ble gjentatt i 1987, i storverket *Norge i krig*.⁹¹ Hvordan er det mulig å gjøre opp regnskap og fundere på hva som sveiset det norske folket sammen, og utrope 1942 som det store året for den norske motstanden uten å ta med i regnskapet det som har vært tema i denne artikkelen? Kunne konklusjonene ha blitt de samme om jøde-deportasjonen hadde vært tatt med i oppsummeringen? Kanskje, kanskje ikke, men i dag ville det vært helt umulig å lage slike oversikter over begivenheter fra 1942 uten å ta med jødeforfølgelsene.

Det passer å avslutte denne artikkelen med en setning fra et brev Arvid Brodersen skrev til Ragnar Ulstein 11. oktober 1978: «Det De skriver om jødeaksjonen er riktig, det var somme som visste mye om den, som Wolfgang Geldmacher, o.a. Og der er enda i dag mye uoppklart, som bør utredes en gang.»⁹² Denne artikkelen må sees som et foreløpig forsøk på å besvare Brodersens spørsmål fra 1978.

LITTERATUR

- Abrahamsen, David, 1985, *Jeg er jøde*, Ny og utvidet utgave, Oslo.
- Abrahamsen, Samuel, 1991, *Norway's Response to the Holocaust*, Holocaust Library, New York.
- Brandt, Willy, 1945, *Krigen i Norge*, Bind II, Oslo.
- Brodersen, Arvid, 1979, *Mellom frontene*, Oslo.
- Gjelsvik, Tore, 1977, *Hjemmefronten*, Oslo.
- Harper, Christopher S., 2012, *Rettsoppgjørets behandling av deportasjonen av jødene fra Norge under okkupasjonen 1940-1945*, HL-senterets temahefte nr. 16, Oslo.
- Hetland, Øystein, 2012, *Kva visste Nasjonal Samling om Holocaust*, HL-senterets temahefte nr. 17, Oslo.
- Johansen, Per Ole, 1984, *Oss selv nærmest*, Oslo.
- Kjeldstadli, Sverre, 1959, *Hjemmestyrkene. Hovedtrekk av den militære motstanden under okkupasjonen*, Oslo.
- Kolsrud, Ole, 1994, «Eksil-Norge og jødene under 2. verdenskrig», *Historisk Tidsskrift* 3/1994. Oslo.
- Kraglund, Ivar/Arnfinn Moland, 1987, *Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*, Norge i krig, Bind 6, Oslo.
- Laquer, Walter, 1991, *Det ufattelige var sant, Historien om hvordan Vesten fikk kjennskap til Endlösung*, Oslo.
- Levine, Paul A., 1996, *From Indifference to Activism. Swedish diplomacy and the Holocaust; 1938-1944*, Acta Universitatis Upsaliensis.
- Lipstadt, Deborah E., 1986, *Beyond Belief, The American Press and the Coming of the Holocaust 1933-1945*, New York,
- Mendelsohn, Oskar. 1986 *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, Bind II, Oslo, 84, 115.
- Nokleby, Berit, 1986, *Holdningskamp*, Norge i Krig, Bind 4, Oslo.
- Ottosen, Kristian, 1995, *I slik en natt*, Oslo.
- Stenersen, Rolf, 1969, *Aksjer, kunst, kunstnere*, Oslo.
- Stortinget, 1948, *Regjeringen og Hjemmefronten under krigen*, Aktstykker utgitt av Stortinget, Oslo.
- Svanberg, Ingvar/Mattias Tydén, 2005, *Sverige og förintelsen*, Stockholm.
- Tangestuen, Mats, 2004, «Også jødene kom for øvrig over grensen høsten 1942», Hovedoppgave i historie Universitetet i Bergen.
- Ulstein, Ragnar, 1995, *Jodar på flukt*, Oslo.
- Veiden Brakstad, Ingjerd, 2006, *Jedeforfølgelsene i Norge. Omtale i årene 1942-1948*, Masteroppgave i Historie, Universitetet i Oslo.
- Wyman, David S. 1998 "Why Auschwitz wasn't bombed," in Gutman, Yisrael & Berenbaum, Michael, *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Indiana University Press,
- 27 Lipstadt, Deborah E., 1986: 163ff.
- 28 Laquer, W., 1991: 92.
- 29 Lipstadt, Deborah E., 1986: 179.
- 30 Lipstadt, Deborah E., 1986: 177f.
- 31 Se note 12.
- 32 Se note 12.
- 33 <http://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/folkemord/folkemord-under-nazismen/holocaust/norge/deportasjonen-av-de-norske-jødene.html>
- 34 Se note 33.
- 35 Kolsrud, Ole, 1994: 305f.
- 36 Se note 35.
- 37 Se note 12.
- 38 Harper, Christopher S., 2012.
- 39 Veiden Brakstad, Ingjerd, 2006.
- 40 Brakstad, 2006: 37.
- 41 Brakstad, 2006: 36.
- 42 Brakstad, 2006: 36.
- 43 Viktor Lind: Gehenem, 2010
- 44 Brakstad, 2006: 42.
- 45 Brakstad, 2006: 37.
- 46 Brakstad, 2006: 38.
- 47 Brakstad, 2006: 41.
- 48 Brakstad, 2006: 41.
- 49 Morgenbladet, 6. september 1941.
- 50 Morgenbladet, 8. desember 1941.
- 51 Morgenbladet, 24. august 1942.
- 52 Brandt, Willy, 1945: 133.
- 53 Brodersen, Arvid, 1979: 65ff.
- 54 Tangestuen, Mats, 2004: 46-48.
- 55 Norges Hjemmefrontmuseum, Ulsteins privatarkiv, NHM 16.
- 56 Se note 55.
- 57 Brodersen, Arvid, 1979: 67.
- 58 Brodersen, Arvid, 1979: 68.
- 59 Mendelsohn, Oskar, 1986: 224.
- 60 Ulstein, Ragnar, 1995.
- 61 Ulstein, Ragnar, 1995: 55.
- 62 Brodersen, Arvid, 1979: 67.
- 63 Gjelsvik, Tore, 1977: 79.

NOTER

- 1 <http://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/folkemord/folkemord-under-nazismen/holocaust/norge/deportasjonen-av-de-norske-jødene.html>.
- 2 Mendelsohn, Oskar, 1986: 84, 115.
- 3 Hetland, Øystein, 2012: 35.
- 4 Riksarkivet, Bergen politikammer, Landssvikdom 707, dok. 16, underbilag 4.
- 5 Wyman, David S. 1998: 583.
- 6 Laquer, Walter, 1991. Lipstadt, Deborah E., 1986. Svanberg, Ingvar /Tydén, Mathias, 2005.
- 7 Ulstein, Ragnar, 1995. Mendelsohn, Oskar, 1986. Johansen, Per Ole, 1984. Ottosen, Kristin, 1995. Gjelsvik, Tore, 1977. Abrahamsen, Samuel, 1991. Brodersen, Arvid, 1979. Kolsrud, Ole, 1994. Tangestuen, Mats, 2004. Veiden Brakstad, Ingjerd, 2006.
- 8 Riksarkivet, Utenriksdepartementet 1940-1949. Verdenspolitikken – Diverse. 25 1/5 Jødespørsmålet.
- 9 Norges Hjemmefrontmuseum, Ulsteins privatarkiv, NHM 16.
- 10 Riksarkivet, S – 1725 Utenriksstasjonene, Legasjonene/ Ambassaden i Stockholm.
- 11 Gjelsvik, Tore, 1977: 18.
- 12 Riksarkivet, Utenriksdepartementet, 1940-1949. Verdenspolitikken – Diverse, 25, 1/5 Jødespørsmålet.
- 13 Se note 12.
- 14 Se note 12.
- 15 Se note 12.
- 16 Se note 12.
- 17 Se note 12.
- 18 Se note 12.
- 19 Se note 12.
- 20 Laquer, W., 1991: 93, 94.
- 21 Svanberg, Ingvar/Tydén, Mattias 2005:42.
- 22 Levine, Paul A., 1996: 113–133.
- 23 http://sv.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6sta_Engzell. <http://thankstoscandinavia.org/3287/uppsala-historian-paul-a-levine-awarded-raoul-wallenberg-foundation-medal/>
- 24 Abrahamsen, Samuel, 1991: 139.
- 25 Levine, Paul A., 1996: 118.
- 26 Abrahamsen, S., 1991: 140.

- 64 Mendelsohn, Oskar, 1986: 224.
- 65 Se note 55. Intervju med Arvid Brodersen, 29. september 1978, side 5.
- 66 Se note 55. Brev av 6. oktober 1978 fra Ragnar Ulstein til Arvid Brodersen.
- 67 Se note 55. Brev av 6. oktober 1978 fra Ragnar Ulstein til Arvid Brodersen.
- 68 Se note 55. Brev av 11. oktober 1978 fra Arvid Brodersen til Ragnar Ulstein.
- 69 Stortinget, 1948: 139.
- 70 Stortinget, 1948: 318ff.
- 71 Ulstein, 1995: 132f.
- 72 Stenersen, Rolf, 1969: 114-121.
- 73 Abrahamsen, David, 1985.
- 74 Mendelsohn, Oskar, 1986: 223.
- 75 Mendelsohn, Oskar, 1985: 225.
- 76 Abrahamsen, Samuel, 1995: 136.
- 77 Kolsrud, Ole, 1994: 301.
- 78 Tangestuen, Mats, 2004: 46f.
- 79 Tangestuen, Mats, 2004, 47.
- 80 Ragnar Ulstein til Christopher S. Harper, brev av 1. juni 2013.
- 81 Ottosen, Kristian, 1995: 330–333.
- 82 Ottosen, Kristian, 1995: 333.
- 83 Nøkleby, Berit, 1986: 211f.
- 84 Nøkleby, Berit, 1986: 213.
- 85 Riksarkivet, Arkiv S-1725. Utenriksdepartementet, Utenriksstasjonene, Legasjonen/Ambassaden i Stockholm, Arkiv nummer: L0390.
- 86 Det er interessant at denne refleksjon er kommet fra en flyktning. Victor Lutze var ingen «hvem som helst». Han hadde en toppstilling i SA og sto nær Heinrich Himmler, Reinhard Heydrich og gestaposjef Heinrich Müller. Ifølge Presserapport F. 86, 19. desember 1942, var Victor Lutze i Norge i perioden 21. til 27. november 1942. Riksarkivet, Utenriksdepartementet, RA/S -1725/1D/DA/L 0382. Leg. Stockholm, Pressekontoret div. rapporter.
- 87 Riksarkivet, S-1725 Utenriksdepartementet, Utenriksstasjonene. Legasjonen/Ambassaden i Stockholm. L0453 Spesialrapporter Vingåker og Kjesæter. Unnummererte.
- 88 Se note 87, L0382.
- 89 Kjeldstadli, Sverre, 1959: 11.
- 90 Kjeldstadli, 1959: 173.
- 91 Kraglund, Ivar/Moland, Arnfinn, 1987: 113.
- 92 NHM, Ragnar Ulstein intervju med Arvid Brodersen, 1978.



Christopher S. Harper er jurist og forskningsassistent ved Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter.